

◆ Dünya, səndən kimlər keçdi...

"Nəhəng olan uzaqdan daha aydın görünər" ...



"İnsanda hər şey gözəl olmalıdır: onun siması da, libası da, qəlbə də, fikirləri də". Babam Məmməd Arif haqqında düşüncəyə ilk öncə Çexovun bu məşhur kəlamı yadıma düşür. Onun zahiri görünüşü, nurlu, nəcib çöhrəsi və saf mənəvi dünyası, dərin insanlıq mahiyyəti arasında tam harmoniya müşahidə olunurdu.

Açıqını deyim ki, sənətkarlarımıza həsr olunmuş onlarla məqalənin müəllifi olsam da, babam haqqında fikir söyləməyə bir qədər çətinlik çəkərəm, çünki səmimiyyətimə inamsızlıqdan ehtiyat edirəm. Sırr deyil ki, bu gün televiziya verilişləri və ya mətbuat səhifələrində xatırlananların böyük əksəriyyəti eyni müsbət keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi təqdim olunur, hərəndə aydındır ki, elm və sənət uğurları insanları bəd əməllərdən siqortalamır. Bu məqamda "alim olmaq asandır, insan olmaq çətin" deyimi yada düşür. Atam Araz demişkən, əslində, elə hər ikisi çətindir: yaxşı alim olmaq da, yaxşı insan olmaq da. Mən də əlavə edərdim ki, yaxşı alim olub, sənətində müəyyən nailiyyətlər qazandıqdan sonra insanlığını itirməmək də müşkül məsələdir...

Actis testantibus - sənədlər şahidlik edir: qələmi əlimə alıb M. Arif şəxsiyyəti haqqında düşüncələrimi bölüşməyə məni sövq edən araşdırdığım külli miqdarda arxiv sənədləri- alimin işgüzar yazışması, SSRİ adlı məkanın müxtəlif güşələrindən ona ünvanlanan məktublar, həmkarlarının, tələbələrini, ümidvaram, səmimi yazılarıdır. Bir də saralmış əlyazmalarının hiş etdiyi ovsun, pozitiv enerji. Həmin nurlu enerji babamın fotolarından da süzülür.

Mən o fotoları diqqətlə nəzərdən keçirməyi xoşlayıram. Onlar, zənnimcə, insan xarakterindəki mühüm cəhətləri əks etdirir. "*Vultus est index animi*" - "sifət könlün inikasidir" deyiminin yaranışı heç də təsadüfi deyil. Onu da söyləyim ki, M. Arifin sağlığında iken onun görkəminin gündəmdə olan siyasi xadimlər, müxtəlif sənət adamları, hətta kino ulduzları ilə müqayisə olunduğunu tez-tez eşitmişəm. Nadir təvazökarlığı və sadəliyi ilə fərqlənən babam özü belə müqayisələrə yumorla yanaşırdı. Fotoportretindən nəzərini çəke bilməyən bir kitabxana əməkdaşının - ziyalı xanımın heyretlə "Siz bir baxışa diqqət yetirin! Gözlərindəki dərinliyə baxın!" söyləməsi də yadımdadır.

Xüsusi münasibətlə icra olunan, fotoqrafın quruluş verdiyi şəkillərdə belə kübarlıq, həm də tam təbiiyyət, simanın nəcbiliyi, yeyirxahlığı, ilk öncə illərin ağrı-acısını ehs oltdıran xəfif dərdə dolu ifadəli, "danışan" gözlər nəzərə çarpır. Fotolardan biri dədə-baba yurdu Xızıda, təbiət qoynunda çəkilib. Həmin şəklə baxdıqca sanki güclü otları dalğalandıran küləyin vıyılısını eşirdirsən, bu nurlu insanın gündüzi iradəsini duyursan. Düşüncələre qərq olmuş alim küləyin müqavimətini (oxu: həyatın maneələrini) böyük daxili qüvvə, enerji hesabına dəf edərək yoldan dönmür, nə qədər çətin olsa da seydiyi yolla inadkarcasına irəliləməyə davam edir...

M.Arif haqqında düşünərkən dilimə gələn ilk söz məsuliyyətdir. Əbəs deyil ki, Cəfər Cəfərov M.Arifin "Səməd Vurğunun dramaturgiyası" tədqiqatını dəyərləndirərkən məhz "məsuliyyət" sözünü vurğulayır, alimin "tərix qarşısında, oxucu qarşısında məsuliyyəti"ndən danışır. Mən M.Arifin əsrlərdən miras qalmış qiymətli xəzinəyə - doğma ədəbiyyata görə məsuliyyət daşdığını xüsusi qeyd edərdim. Arxiv sənədlərinə əsaslanan son tədqiqatlarda, məsələn, Cəlal Qasimovun "Kitabi-Dədə Qorqudun yasaqlanması" kitabında (Bakı, 2013) eposu qoruyan alimlər "öz həyatını təhlükə altına ataraq onun əleyhinə bir kəlmə də yazmıyın, eyni zamanda susmayın, sözünü dəyən, müqavimət göstərən ziyalılar, <...> sabit və dəyişməz xarakterə malik şəxsiyyətlər" sırasında Məmməd Arifin birincilər sırasında xatırlanması xoşuvidir. "Dədə Qorqud kitabı" ensiklopedik lüğətdə (Bakı, 2004) isə qeyd olunur ki, Ulı Ündər Heydər Əliyev "50-ci illərdə "Kitabi-Dədə Qorqud" داستانının tədqiqatçıları olmuş Məmməd Arif Dadaşzadə, Həmid Araslı, Məmmədhüseyn Təhməsi, Əbdüləziz Dəmirçizadə və başqaları kimi fədakar alimlərin xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir".

Tərixə mümkün qədər tam, dəqiq tədqiq edib gələcək nəsillərə ötürmək, həm də çağdaş doğma mədəniyyətdə baş verənləri diqqətlə izləmək, zövqəslüyə, şərişətsizliyə siper çəkmək - bu idi M.Arifin əsas əməli. Burada iki böyük sənətkarımızla bağlı bir əhvalat yadıma düşür. Vaxtilə Moskva Konservatoriyasını bitirən Q.Qarayev bu şəhərdə yubanıb, aspiranturada təhsilini davam etdirmək niyyətində imiş. Amma Bakıda Üzeyir bəylə görüşüb söhbət əsnasında dahi sənətkarın dilindən eşitdiyi "Bilirsənmi, bəstəkar təkəle ələ musiqi yazmaqda işini qurtarmamalıdır" sözlərindəki mənanı dərk etdikdən sonra Qarayev doğma Bakıda qalmağa qərarını verir, mədəniyyət quruculuğu ilə bağlı bir çox işlərin həllini öz öhdəsinə götürür.

Məmməd Arif də belə bir şəxsiyyət idi. Hələ çox gənc ikən, özünün təbiriçə, "vətəndaşlıq vəzifəsini, xalqa xidmət yollarını, gələcək həyat istiqamətini ciddi surətdə düşünməyə başlayan" M.Arif üçün əlbəddə, alim olmaq təkcə tədqiqat işi aparmaq demək deyildi. O, Maarif Komissarının müavini kimi təhsil quruculuğu ilə məşğul olur, 1939-cu ildən direktorlu olduğı Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun təşəkkülünə və inkişafına da fəal iştirak edir, eyni zamanda "Vətən uğrunda" (indiki "Azərbaycan") jurnalına da rəhbərlik edir, gənc nəslin yetişdirilməsini də diqqətindən qaçırmırdı. Yalnız təəccüblənənlək olar ki, belə irimiqyaslı işləri görçəkəldirmək üçün o, haradan qüvvə və vaxt tapırdı? Əlbəttə, yuxusundan, istirahətindən kəsirdi, amma ona güc, enerji verən həm də çinlərində daşdığı missiyanın Vətəni üçün əhəmiyyətini dərk, gələcəyə inam, Azərbaycanca sevgi idi.

Bir qədər pafosla səsləndə də deməliyəm ki, onun ruhu da, cismi də sevgi - Vətəninə, xalqına, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə uca sevgi hissi ilə

aşlanmışdır. O, ədəbiyyat tariximizi araşdıranda da, yeni nəsr, poeziya, müasir teatr və dramaturgiya haqqında tənqidi fikirlərini söyləyəndə də, dünya ədəbiyyatını doğma dilimiz çevirəndə də, Universitetdə müəhazirələr oxuyanda da böyük sevgi ilə çalışırdı. Rəsul Rzanın təbiriçə, "ədəbiyyatımızı ürəkənd sevan, onun tələyinə ürəkənd yanan bir ürək sahibi" idi. Bütün Azərbaycan bir növ onun ailəsi, ölkənin hər bir vətəndaşı isə övladı idi. Tələbələrini yeganə oğlu Arızdan az sevmir, elmdə hər zaman dəstəkləyir, onların yaradıcılıq axtarışlarını istiqamətləndirirdi. Miqyaslı təfəkkürə malik bu insan daim gələcək barədə düşündürdü: estafeti kimə ötürməli? Burada daha bir müdrik kəlam-tövsiyə yada düşür: "Bilklərinizi bölüşün. Bu, ölümsüzlüyə aparən ən etibarlı yoldur". M.Arif də təxminən 50 il müddətində öz zəngin bilklərini səxavətlə gələncə ötürməyə çalışırdı.

Alimin fəaliyyət çevrəsi olduqca geniş, intellektual dünyagörüşü hədsiz-hüduzsuz idi. Azərbaycanda baş verən ən mühüm hadisələrin episentridə idi, fundamental tədqiqatlar aparmaqla yanaşı, cari ədəbi prosesi də diqqətlə izləyirdi. Estetik meyarlar sistemi sabit olsa da mühafizəkarlıqdan uzaq idi. Bu keyfiyyət 60-61-cı illərin əsnasında istedadlı nümayəndələrinə hassas yanaşmaq, onları vaxtılı-vaxtında dəstəkləmək imkanı vermişdi. Həm də hələ çox cavan ikən, 20-ci illərin sonunda Remarkın "Qərb cəhəsinə təbəddülat yoxdur" romanını tərcümə etmişdi. Yəni ələ ilk addımlarından "ən hassas, mərifətli tənqidçimi" (Mir Cəlal) müasir ədəbiyyata dəyərli olan nə varsa, onu dərhal ayırd etməyi, dəqiq, dürüst qiymətləndirməyi bacarırdı.

Vaxtilə Stravinski müasir musiqini nə vaxtsa yazılmış musiqinin ən maraqlısı, indiki anı isə musiqi tarixinin ən heyəcanlandırıcı məqamı adlandırmışdır. Düşünürəm ki, M.Arif də XX əsrin korifey sənətkarını bu fikrinə şerik çıxı bilər. Məsələn, 1969-cu ildə Vaqif Səmədoğlunun (Vəkilovun) Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul olunmasını dəstəkləyəndə İttifaqın "köhnə üzvlərindən Məmməd Arif Dadaşzadə" (diqqət: heç bir fəxri və elmi ad təvəzökarcasına qeyd olunmayıb) gənc şairin "bəzilərində qəribə görüncə bilən" yeni yazı ədəsini, hadisələrə tərəvətli baxışını "əsli poetik yaradıcılıq əlaməti" adlandırır: "Vaqif Vəkilov öz hiss və düşüncələrini oxucuya təbliğ etmir, o, oxucuda məhz bədii təsir oyadır və oxucunun həssaslığını inanır. Şablon vəznənsiz, şablon qafiyəsiz, şablon təşbəhsiz yazır, amma şerir yazır, yaxşı yazır". Sonra da ağısaqal tənqidçi qeyd edir ki, "Vaqif Vəkilov yalnız "yeni səpkil"ə yazdığı üçün yox, məhz yaxşı, mənalı, ağıllı yazdığı üçün" tərifləyir.

M.Arifin 60-cı illərdə yeni nəsr və poeziya haqqında sərrast müşahidələri, həqiqi novatorluğu modabəzlərdən fərqləndirməyin zəruriliyi barədə mülahizələri daim "yeni sahillərə" can atan, amma çağdaş yazı ədalətini kor-koranə təqdidinin yolverilməz olduğunu dəfələrlə vurğulayan Qara Qarayev fikirləri ilə necə də səsləşir!

Bəllidir ki, Məmməd Arif əvvəl-əvvəl bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, qələmini şerir, hekayə yazmaqda sınımışdır. Özü də gənc yazarı həmin əsərləri diqqətsiz qalmamışdır. Məsələn, görkəmli özbək alimi Vahid Zahidov vaxtilə "Aprel alovları" toplusunda qəbul olunmuş "Tar çalınır" hekayəsinin ona necə dərin təsir başlandığını illər sonra da xatırlayır. Hekayədə qəzaya uğramış qatərlərin sarsılmış sərnışinlərinin hiss-həyəcanı, tarı bu qəzadan salamat çıxması gəncin sevinci, onun "tələşi" barmaqları altında yaranan musiqinin insanların ruhunu durulmaq, bəlalarnı unudurmaq, onları ümidsizlik və bədbinlik ovqatından xilas etmək

İqtidarı necə də kövrək boyalarla təsvir edilirlər Elə ki, biz, oxucular da "öz yeniqlik macərəsini, əfsanəvi sərgüzəştini aydın və şirin dillə nəql edən" tarixi sədəllərin əsidi, "yüngül bir bulud parçası kimi səs dalğalarında uylanlar, öz ağırlığını qeyb etmiş kimi yavaş-yavaş qalxaraq uçan" adamların əhvalını duyuruq. Yazar sanki özü də musiqinin yaratdığı möcüzədən həyrətə gəlib qürurla bəyan edir: əslərin yadigarı tanrım, milli musiqimiz necə də böyük qüdrətə malikdir!

Ən maraqlısı odur ki, hekayə 1930-cu ildə işıq üzünə gərək. Bu, həmin zaman idi ki, bəzi üzünəniqə yeniliklərərdən, proletar şeirindən qarçılar köhnə əlifba, çadra ilə bahəm tarı da, muğamı da arxivə göndərək çağırışın ilə çıxış edirdilər. Bu, həmin zaman idi ki, M.Müştəfə dərhal dillər əzbəri olmuş "Oxu, tar" şeirini yazmışdı. Səciyyəvidir, deyilmi?

M.Arif xatırlayanlar deyirlər ki, o, qibteolunacaq dərəcədə təmkinli idi. Amma zahirən təmkinli, müvazinetini pozmayan, müləhizələrində hər şey öz çüüb-biçən, səsinə yerli-yersiz ucaltmayan, hissə qapılmayan bu müdrik insanın qəlbində həmişə emosiyalar tügen edirdi, nədən yazdırsa yazsın, hər məsələyə, hər mövzuya ürək yığılı ilə yanaşırdı. Təmkinli idi, amma laqəyd deyildi. Onu hər bir şey - gözəl poetik misra, tərəvətli musiqi sədəlləri, əsrərarəng təbiət mənərəsi sevindirmək iqtidarında idi. Hüseyn Abbaszadə xatırlayır ki, 1967-ci ildə baş redaktoru olduğı "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində İ.Braginskiyin Novruz bayramı haqqında məqaləsini oxuyub ruh yüksəkliyi yaşayan "tərif yağdırmağı xoşlamayan sevimli akademikimiz" Məmməd Arif ona - redaktora zəng vuraraq xalqımızın zəngin əməllərini dair bu tipli materiallara daha geniş yer ayırmağı tövsiyə etmişdir.

Gülrux Əlibaylı M.Arif "özünün ən əmən və ən xoşniyyət təndiqçisi" adlandırmışdır. Məncə, bu sözlər onu çox dəqiq səciyyəyəndir. Bir qütbədə qətiyyət, ciddiilik, tam obyektivlik, o biri qütbədə xeyirxahlıq, hər bir kəsə köməyə gəlmək istəyi - bir-biri ilə ilk nəzərdə uyuşmayan xüsusiyyətləri M.Müştəfə öz xarakterində nadir bacarıqla bir araya gətirirdi ki, bu da onun şəxsiyyətinə qeyri-adi dərəcədə cazibədar edirdi.

Ancaq bəzən sinirlənirdi - o vaxt ki, açıq-aşkar haqsızlıqla, şərişsəzliklə və ən əsası, milli dilə, mədəniyyətə laqəyd münasibətlə rastlaşırdı. Belə məqamlarda öz prinsipial mövqeyini açıq-aşkar sərgiləyir, milli dəyərlərimizə xor baxanların dərşini verirdi.

Atam danışırdı ki, 40-ci illərdə M.C.Bağırovun Azərbaycan ədəbiyyatına dair iradlarından tənqə gələn M.Arif onun Azərbaycan dilində mərəzə etmək istədiyini əsidi, şən-söhretili bir yazıcının yanında ehtiyatsızlıq edib: "Kişi (el içində Bağırovu belə adlandırdılar) heç Azərbaycanda düz-əməlli danışa bilir ki, hələ bir bu dildə mərəzə etsin?" - deyə bir qədər istəzə ilə gileyilmişdir. Həmin söhbət fori olaraq rəhbərə çatdırılmışdır. Növbəti müşavirədə Bağırov M.Arifə ünvanlanaraq: "Hə, Məmməd Arif, nə deyirsən, deməli, mən Azərbaycanda danışıqlırm?" - deyə tənə ilə söyləmişdir.

M.Arifə mövzu məhdudiyətli yabançı idi. Onun sayısız-hesabsız məqalələrini bir qütbünü "Kitabi-Dədə Qorqud", Azərbaycan xalq teatri, klassik poeziya, digərini ən yeni, avanqard rəhli ədəbiyyat, Qorkinin nəsi, Şiller, Şekspir pyesləri əsasında hazırlanan tamaşaların rezenzyalar təşkil edirdi. Təsədufi deyil ki, lap gənc ikən, "Maarif və mədəniyyət" jurnalının əməkdəşi olduğu zamandan M.Arif tərçümə işinə xüsusi diqqət yetirmiş, dünya ədəbiyyatının əzəmətli əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinesini zənginləşdirmək əzmi ilə çalışmışdır. Xeyirxah əməllər həyata keçirmək, məzlumları müdafiə etmək üçün uzun səyahətə çıxan zavallı cəngavər ləmançılı Don Kixotun sərgüzəştləri haqqında Servantesin dahiyənə romani ilə gənc azər-

baycanlılar ilk dəfə məhz onun tərçüməsində tanış olmuşlar. Yeri gəlmişkən, həmin jurnalda çalışdığı illərdə M.Arif, onun öz təbirincə desək, "cizma-qara şəkillər" də çəkirdi, məsələn, R.Taqorun "Ac daşlar" həkayəsinə (tərçümə əfəzününündür) illüstrasiyalar, Nəcəfbəy Vəzirovun vəfatı münasibətlə M.Rəfilinin hazırladığı nekroloquun başındakı portretin müəllifi idi.

M.Arif Azərbaycan ədəbiyyatı barədə yazdığıda araşdırmanın geniş kontekstədə aparır, yeri gələndə dünya, rus klassiklərinin əsərlərindən paralellərə üz tutur, maraqlı, bəzən gözənlilməz, qəfil ümumiləşdirmələr edirdi. Alimin Dostoyevski, Tolstoy, böyük kobzar T.Şevçenko, "şəxsi iztirablar, ürək sıxıntılına" baxmayaraq ümidsizliyə qapılmayan İ.Franko, "kədərlili ruhu günəş işığına cam atan" N.Baratayılı haqqında yazılarda analiz tədrinliyi, incə müşahidələr, bəzən məxsusi lirik intonasiya adamı məftun edir. Oxuyursan və sanki yağlı boyalarla işləmiş portretlər qalereyasını seyr edirsən, həmin müqtdir sənətkarların canlı obrazlarını təsvür edirsən. Təsədufi deyil ki, Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyində M.Arifin "Anna Karenina" haqqında mühazirəsini dinləyən G.Əlibaylı onu heyranlıqla "Avropa ruhu tədqiqatçı və geniş üreklili insan" adlandırmışdır.

Əlbəttə, kimdən və nədən yazırsa yazsın, M.Arif ilk növbədə zəngin əməllərə malik Azərbaycan ədəbiyyatına xidmət edir, öz tədqiqatları ilə bu ədəbiyyatın dünya bədii əsəzinesinin ayrılmaz önəmli hissəsi olduğunu isbat etməyə çalışır. Düşünürəm ki, alim N.Hikmətin "Mən Avropaya heyranam, amma Şərqi oğlu olmağımla fəxr edirəm" sözləri altında imza ata bilər.

M.Arif teatr sənətinə xüsusi sevgi bəsləyirdi. Hələ lap kiçik yaşlarında seyr etdiyi xalq oyunları, əşura günündə qurulan "Şəbən" tamaşaları onun uşaq tənqüyüllündə silinməz iz buraxmışdı. Sonralar o, dram teatrinin ən fəal tamaşaçılarından olur, Azərbaycan aktiyolarının, ilk əvvəl A.M.Şərifzadənin yaratdığı səhnə obrazlarının məqnetik təsirini öz üzərində duyub, bu sənətin çliğin pərəstikərnə çevrilir.

M.Arifin dramaturgiya ilə bağılı problemlili məqalələri ilə yanaşı, teatr resenziyaları da maraq kəşb edir, premyerəsi hadisəyə çevrilmiş tamaşaların ab-havasını duymağa imkan verir. Həmin operativ rəylərdən biri - "Müvəffəqiyyətli kəşf" adlı yazı (1970) Mehdi Məmmədovun quruluş verdiyi "Xəyyam" tamaşası haqqındadır. Maraqlıdır ki, alim əvvəl-əvvəl H.Cavidin pyesinin səhnələşdirilməsi haqqında planlarını onunla bölüşən M.Məmmədova "ürək-dirək vermədiyini", bu əsərin səhnə tələblərinə uyğun edəndən sonra təndiqçi-alim: "Xəyyam"ın quruluşu məni məğlub etdi, qarşımda təsəvvürümə gəlməyən bir ələm canlandırdı", - deyə böyük insanlara xas səmimiyyətlə yanıldığını etiraf edib, rejissorun sənət qələbəsinə alışıqlıdır.

M.Arif barədə düşüncərkən belə bir ifadə yadına düşür: ələ insanlar var ki, öz ideyaları naminə ölməyə hazırdırlar, ehlələri də var ki, bu ideyaları gerçəkləşdirilməsi naminə yaşamağa cam atırlar. M.Arif məhz belə insan idi. Böyük ideyalar reallaşdırmaq naminə yaşayırdı, strateji xətti dəqiq quraşdırıb, iri-xırda problemləri əsil diplomatlara xas ustalıqla illi edərək dönmədən irəliləyir - başlıca məqsədə doğru addımlayrdı.

Əlbəttə, yaşadığı ölkənin siyasi quruluşu nəçə-nəçə vicdanlı, millət təəs-sübüb çəkən ziyalları kimi onu da sərət imtahana çəkmışdir. Mən 1950-ci ildə Heydər Hüseynova qarşı törədilən tələb və qarayaxma kompaniyasını nəzərdə tuturam. 1950-ci il iyulun 14-də "Bakı ziyallığının yığıncığı" kimi "günahsız" bir başlıq altında keçirilən, əslində filosofun ifşası məqsədini gü-

Bəkir Nəbiyev, Şirməmməd Hüseynov Universitetin dosenti Zümrüd xanımın nadir müəllimlik istedadından, tələbələrini, xüsusən də Azərbaycanın bölgələrindən Bakıya oxumağa gələn tələbələri göstərdiyi analıq qayğısından-bəra olunmuş yataqxana yerləri, tələbə təqəddürlərindən, yüksək məna-viyyatından bol-bol danışdılar, onu M.Arifə ağır məqamda əsil arxa, dost ola bilmiş iradəli, mətin bir qadın kimi səfəlləndirdilər. Məsələn, xatırladı ki, çətin müharibə illərində M.Arifin qayıdandan partiyaya biləti yoxa çıxdığı zaman məhz Zümrüd xanım özünü itirməmiş və bazarda möhtəkirliklə məşğul olan adamlarla əlaqə yaradıb həmin biləti qaytara bildimişdir. Yəqin zalım bir dövr-də belə itkinin nə ilə nəticələncəyini artıq dəfə söyləməyə ehtiyac yoxdur.

Ancaq təəssüflənək olar ki, M.Arifə birgə maneələri səbirle dəf edən, o cümlədən "türk casusu"nun xanımın olmaq kimi ağır vəziyyəti ləyaqətə qı-şayan, pille-pille yüksəkliklərə qalxan Zümrüd xanımın həyatı son dərəcə qı-sa olmuşdur - cəmi 49 ill! Yeni, M.Arifin əsas nailiyyətlərini görmək, qalibiyyətini ləzzətini doyuncuca daddmaq ona nəsib olmamışdır. Ölümqabağı vəsiyyəti haqqında söylədikləri isə onun əqidəsini, xarakterini daha artıq dərəcə-də açıqlayır. Belə ki, Ş.Hüseynovun xatırladığı kimi, Zümrüd xanım onun axır mənzilə yola salan insanları Universitetin yanında çəpərkə orada bir neçə dəqiqə ayaq saxlamasını- cənəzasının Universitetdən götürülməsini yox-laxmış etmişdir. Yeni bütün ömrünü müəllimliyə həsr etmiş və uca insan tor-pağa tapşırılmamışdan əvvəl doqma təhsil ocağı ilə vidalaşmaq istəyibmiş...

Zümrüd xanım 1961-ci ilin dekabrında vəfat etdi, məm isə yeddi ay sonra dünyaya gəldim - özü də addım da əvvəlcədən belli idi. Çünki sağlığında görə bildiyim nənəm gəlmi Aidaya "siz, cavanlar, qədim adları bəyənirsiniz..." amma xahişimi yerinə yetir, qizni olsa, adını Zümrüd qoy",- deyə ölmə ayağında söyləmişdir. Odur ki, 1962-ci il iyunun 2-də -doğum gündümde babam təqvimin vərəqində "Zümrüd anadan oldu" yazdı (həmin saralmış vərəq indi də durur) və sonra uzun müddət doğmaları Arif müəllimi həyəcanlandırmamaq üçün məni adıyla yox, "bacı" çağırtdılar...

Yeri gəlmişkən, qardaşımın adını babam qoymuş, özü də ata-anamın etirazına baxmayaraq məhz bu addım etmişdi. Hamı da çox təəcüblənirdi ki, nüfuzlu cəbbarlışunas-alim niyə ilk nəvəsini Elxan yox, Aqşın adlandırb. Hərçənd yəqin dərinə vərşaq, bu qərarın arxasında duran məntiqi anlamaqlar olar. Oğlunun ad seçimi də düşünülüb danışılmışdır: atamız Azərbaycanın ilk (bəlkə də əla birinci) Arzalarından idi. Bu adı da bildiyim qədar Ə.Məmmədخانlık təklif etmişdir...

Zümrüd xanımın səyləri hesabına ailə kiçik bir elm və mədəniyyət ocağına çevrilmişdir. Ailənin yeganə övladı Arız Universitetin fəlsəfə fakültəsinə daxil olmuş, bu fakültə bağlandıqdan sonra tarixçi kimi təhsilini davam etdirmişdir. Bu da ona tədqiqatlarını geniş tarixi müstəvidə aparmağa imkan verirdi. Əvvəl-əvvəl bədii ədəbiyyatında qələməni sinəsa də, sonra filologiyaya maraq -burada isə onun müəllimi "elmimizizin müdrik sərkərdəsi" (T.Cavid) Məmməd Arifin özü idi - hər şeyi üstələmişdir. O, XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusən də Molla Pənah Vəqif yaradıcılığının tədqiqatçısı, "Vəqifşünasların saqqalsız ağsaqqalı" (Abbas Zamanov), "Vəqifşünaslar arasında birincilik qazanmış istedadlı alim" (Əziz Şərif) nüfuzuna sahib idi. Filologiya elmləri doktoru, Əməkdar Elm Xadimi olan atamız Azərbaycanda ilk universal ensiklopediyanın nəşrində böyük əməli - o, uzun müddət baş redaktorun müavini, ömrünün son iki ilini isə baş redaktor vəzifəsində çalışmışdır - xatırlanmağa layiqdir.

Atam 1990-cı ilin noyabrında 54 yaşında dünyasını dəyişdi. Çökməkde olan sovet imperiyasının 1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda törətdiyi qırğın 60-

cılar nəslinin təmsilçisi olan, totalitarizmin bütün təzahürülərə qəlben nifrət edən, azadlığı hər şeydən üstün tutan atamın zərif canına vurulan ölümcül zərbə oldu...

Buradaca məm Məmməd Arif - Araz Dadaşzadə münasibətlərinə toxunmaq istərdim. Biz atamızla həmişə nəzakətli, amma sərbəst, dostyana ünsiyyətdə olduğumuz halda, onun öz atası ilə davranma tərzində iki nəzərdə rəsmiyyət sezişirdi. Bu iki insan arasında sanki pərdə var idi. Nadir hallarda "ata" xitabından istifadə edən Araz Dadaşzadə başqa adamlarla söhbətdə atasını "Arif müəllim" adlandırdı.

Amma ata-oğul arasında zahiri emosionallıqdan uzaq əsil kişi münasibətlərinin mövcudluğu şübhəsizdir. Hələ çox gənc ikən ailə başçısı vəzifəsini icra etməli, çoxsaylı ailə üzvlərini dolandırmalı, külli miqdarda çətinliklərə qarşılaşmalı olan M.Arif öz yeganə övladını möhkəm, məqsədinə doğru dönmədən irəlləyən görmək istəyirdi. Atam isə xaraktercə mülayim idi, emosional idi, əhvalı bu və ya digər hadisənin təsiri altında dəyişə bilirdi. Eyni zamanda ata-oğul nə qədər bir-birindən fərqlənsə də, onların insan mahiyyəti eyni idi: hər ikisi yüksək məna-viyyətli sahibi olub, əsas həyat prinsiplərinə xayanət etməməyə, dürüst yaşamağa, haqqı müdafiə etməyə, insanlara yaxırax gözle baxmağa çalışırdı.

Araz Dadaşzadənin atasına münasibətinin kökündə dərin, sözlə ifadə oluna bilməyəcək ehtiram hissi dururdu. İnsanlığa zidd Stalin rejimi dövründə Arif müəllim karyerasını, ailesinin rifahını, iki növbədə öz heyatını zərbə altına qoyaraq ləyaqətini mühafizə edə bildimişdi. Elmə, dostə xeyanətin mümkünəsüzlüyü - məhz bu əqidə Məmməd Arifin bütün qərarlarına hakim kəşilmişdi, onun məna-viyyətini məğzini təşkil edirdi. Atam da bunu çox yüksək dəyərləndirirdi: Məmməd Arif uca məhəbbətlə sevirdi, ilk əvvəl ona bir şəxsiyyət kimi hörmət bəsləyirdi.

Babamın təqib olunduğu o dəhşətli illər atamız Araz, nə qədər qəribə olsa da, bəzən yumor hissi ilə xatırlayırdı. Digər tərəfdən əşiqədik olaya nəcə yanaşmalı? Belə ki, o zaman yüksək vəzifə tutan Ə.Yaqubov M.Ariflə rastlaşıb: "Nu, Mamed Arif, pora zərorujatışe (tərkislah olmaq vaxtıdır)", - deyə etiraz qəbul etməyən tonla söyləmişdir. "Madam ki, M.Arif "xalq düş-məni", "türk casusu"dursa, deməli onun evində mütləq silahı anbar olmalıdır", - deyə atam bir par insanların məntiqinə (daha doğrusu, məntiqsizliyinə) rişxəndə güldürdü.

Bizə, nəvələrə, təz-təz sual verilir: Arif babanız necə xatırlayırsınız? Daim işləyən, yazıb-yozan, qalaq-qalaq kitab-jurnal mütləia edən. O, iş otağında, kitablar (onların sayı isə 10 minə (!) yaxınlaşdı) arasında rahatlıq tapardı. Son dərəcə nizam-intizamlı idi, rejimə ciddi riayət edirdi: səhrə doquzdun axşam altıya kimi vitse-prezidenti olduğu Elmlər Akademiyasının Prezidiumunda, sonra isə mütləq bir neçə saat evdə çalışırdı. Ailəmizdə didaktika, öyüd-nəsihətə yer yox idi. Babamızın otağında gəcə süzülən

Anası Xəvər xanımın erkən ölümü, atası Məhərrəm kişinin ağır xəstəliyi ailənin böyük övladı olan Məhəmməd Bəqiri (Məmməd Arif taxsilini 20-ci illərin ortalarında meylana çıxır) yeniyetmə ikən ağır xəstəliyə qalmasıdır bütün ailənin - üç qardaş (Çərif, Əbdüliki, Ağarəlini) və iki bacını (Biləyey, Səyyar) qayğısına qalmaq məcburiyyəti qayğısına qoymuşdur. Biləyey xanım uzun illər ADU-nun filologiya kafedrasında işləmiş, qeyri-ədəbi xeyirxahlığı isə bütün kollektivin səmimi sevgisini qazanmışdır. Ağarəlinin müallim isə sahbiyyə sahəsində uğurlu çalışmış, rəhbər vəzifələr tutmuşdur. Onun II Dünya müharibəsi zamanı hərbi cərəm kimi göstərdiyi sücaət haqqında bu yazılarda "Podvig naroda v Velikoy Otçestvennoy voyne" saytında oxuyub qıvrı hissi keçirtdim. Yüzlərlə yarıdan ölmədən xilas etmiş bu qhrətan insan həyatda nadir təvəkkülçülüğü isə seçilir, heç zaman öz cəhəlləki nailiyyətləri ilə öyünmürdü.

minse maneçilik törətdiyindən gileyləndiyini xatırlamıram. Doktor döngəsin-dəki mənzilimiz kifayət qədər böyük olsa da, otaqlar bir-birinin içində idi, təc-rid olunmaq, demək olar ki, mümkün deyildi. Evimizə isə atamın dostları - o dövrün istedadlı gənc alimləri, yazarları, bəstəkarları baş çəkməyi sevdilər. Burada anam Aidanın hazırladığı ləziz yeməklər düzölmüş masa arxa-sında nələr müzakirə edilirdi? Ən yeni ədəbiyyat, musiqi, lakin ilk öncə dünyadakı, ölkədəki siyasi proseslər. Bəzən o hay-küylü söhbətlər gecə bir-ə, ikiyə kimi uzanırdı. Amma baba birçə dəfə de olsun narazılığını bildirmə-di, hərçənd kabineti elə müzakirələrin aparıldığı otağa bitişik idi. Görünür, gəncliyi, yeniliyi sevməyən alim anlayırdı ki, bu söhbətlər, fikir mübadiləsi atam üçün, yaradıcı cavanlar üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli idi.

2004-cü ildə Məmməd Arifin 100 yaşı tamam oldu. Həmin ildə nəşr etdi-yim "Biz də dünyanın bir hissəsiyik..." adlı kitabımı, təbii, məhz babama, onun əziz xatirəsinə ithaf etdim. Ön sözümdə vurğulayırdım ki, "peşə seçi-mimdə məhz O, müayyənləşdirici rol oynayıb, məhz O, məni fəaliyyətimdə yönəldib, "tənqidçi (mən isə əlavə edərdim ki, insan) vicdanımın əyildiyi anı xatırlamıram",- söyləyən O, mənim üçün həyatda örnək olub". Buradaca mən bəzi şübhələrimi oxucularımla bölüşərək yazırdım ki, az-çox elədikləri-mi bu böyük alimin adı ilə bağlamağa haqqım, görsən, çatırımı?

İndi 2014-cü ildir. Babamın artıq 110 yaşı tamam olub və mən onun haq-qında düşüncələrimi, pərəkəndə xatirələrimi qələmə ala-ala şairin müdrik misralarını xatırlayıram: "Sifət aydın görünməz üz-üzə dayananda, /Nəhəng olan uzaqdan daha aydın görünər". İllər ötür və mən M.Arif şəxsiyyətinin bö-yüklüyünü, onun gördüyü işlərin miqyasını, əhəmiyyətini daha aydın anlayır və daha çox heyrətlənirəm. Həm də qürur duyuram ki, belə bir insanın ailə-sində - pak amallar, doğma ədəbiyyat naminə təmənnaşız zəhmət, kinsizlik, saxtakarlıqdan büsbütün uzaq bir atmosferdə boya-başa çatmışam, onu gündə görmüşəm, asta səsi ilə söylədikləri hikmətli, ibrətəməz fikirləri eşitmişəm. Gör mən necə də xoşbəxt olmuşam! Son zamanlar işiq üzü görənlər arxiv materiallarını, məsələn, M.Arifin "Dədə Qorqud" dastanının qorunmasında rolunu açıqlayan tədqiqatı, repressiyaya məruz qalmış ədiblər barədə yazdığı bəraət məktublarını oxuduqca qürurum birə on artıb, söz, sənət bilicisi Ə.Həsənzadənin aşağıdakı fikri yadıma düşüb. "Ədib yalnız o zaman Yazıçı olur ki, onun yaradıcılığını konkret bir Əməl bəzəyir. Heç bir kitab yazıçı şəxsiyyəti barədə onun həyatda gerçəkləşdirdiyi əməl qədər məlumat vermək iqtidarında deyil. Və yalnız o zaman ədibin yazdıqları tamam başqa rəngə boyanaraq oxucuya daha güclü təsir göstərir".

Zənnimcə, Məmməd Arifin yazdıqlarını tərəvətli rənglərə boyayan həm də onun xeyirxah, necib əməlləridir. O səbəbdən də alimin şəxsiyyətinə, elmi yaradıcılığına maraq illər ötdükcə nəinki sönməyəcək, əksinə, get-gədə artacaq, öz orbitinə yeni-yeni nəsiləri cəzb edəcəkdir.

"Zirvədə qalan səs" - Azərbaycan televiziyasında Məmməd Arif haqqında çəkilməmiş film belə adlanır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin gəmisini sualtı qayalardan, zamanın fırtınalarından virtuozcasına, nadir məharət və müdrikliklə keçirə bilmiş, özündən sonra neçə-neçə dəyərli tədqiqat işi qoymuş, onlarla tələbə yetişdirmiş bu insanın- vətənpərvər alimin, müəllimin, əsil Azərbaycan ziyalisinin səsi - gur, xaric intonasiyadan kənar, büllur tək saf -həmişə zirvədən gələcək.

Zümrüd DADAŞZADƏ

